

הארץ המובטחת ואחרית הימים בקוראן ובמסורת האסלאם

אורי רובין

ארץ ישראל, או פלסטינה (בערבית: פֶּלֶסְטִין), אינה נזכרת בקוראן בשמה המפורש, אבל כמה וכמה פסוקים רומזים לה, וזאת בעיקר בסורות המְפֹאֵיֹת, אלה המשויכות לתקופה שבה הנביא עדיין שהה בְּמִפְּה עיר הולדתו, בטרם יעזוב אותה בעשותו את ההג'רה לאלְמִדִינָה (622 לסה"נ). מטרתנו היא לבדוק מחדש את ההקשר שבו פסוקים אלה נטועים בקוראן, וכן את הפרשנות שניתנה להם במקורות המוסלמים הקדומים.

1. הארץ המבורכת

הפסוקים הרומזים לפלסטינה עומדים בסימן מעמדה של ארץ זו כמרחב מבורך שבו האל קרוב אל ברואיו ושם הם יכולים לחסות בו, לעבוד אותו ולמצוא בו את מקלטם וגאולתם. כמה מן הפסוקים הללו מכתירים אותה בתואר 'הארץ שאנחנו [אללה] נתנו בה את ברכתנו' (אלְאֶרְץ אֶלְתִּי בְאַרְכָּנָא פִּיהָא). תואר זה משמש בכמה וכמה הקשרים, אחד מהם סב סביב דמות אברהם. בארץ מבורכת זו הוא מצא מקלט יחד עם לוט מפני בני עמו הכופרים (סורה 21: 71). מלבד אברהם ולוט, הקוראן מתאר גם את זיקתו של שלמה לארץ המבורכת (סורה 21: 81), וזו אותה כברת הארץ שקודם לכן הוריש אללה לבני ישראל לאחר מפלת פרעה (סורה 7: 137).

2. בני ישראל ופרשת המרגלים

משמעותית במיוחד היא זיקתה של הארץ לבני ישראל. אלא שדמותם, כפי שהיא מצטיירת בקוראן, אינה חד־ממדית. הם לא רק הנרדפים שלמענם האל מביס את פרעה ומנחיל להם נחלה משלהם, אלא גם בעלי סדרת חטאים החושפת את כפיות הטובה שלהם על חסד הגאולה. היבט זה של דמותם עולה במיוחד בכל אותן פעמים שבהן הם מקבלים את הצו 'היכנסו' (אֶדְחֻ'לוּ). יעד כניסתם הוא הארץ המובטחת, אלא שהכניסה אינה מתקיימת, או שהנה מבוצעת באופן כושל (סורה 2: 58; 4: 154; 5: 21, 23; 7: 161). מהפסוקים העוסקים בכך נציין במיוחד את הפסקה שבה

מצוות הכניסה הניתנת לבני ישראל היא אל כברת ארץ המוגדרת 'הארץ הקדושה' (אלא־רץ' אלמקרה) – כינוי המופיע רק בפסוקה זו. הפסקה נמצאת בסורה מתקופת מדינה, ובה גוברת נימת הביקורת על בני ישראל על שלא גילו את הנחישות הראויה לביצוע משימת הכניסה אל הארץ הקדושה.

סורה 5: 20-26:

وَإِذْ قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ يَا قَوْمِ أذكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ جَعَلَ فِيكُمْ أَنْبِيَاءَ وَجَعَلَكُمْ مُلُوكًا وَأَنكُم مَّا لَمْ يُوْت أَحَدًا مِّنَ الْعَالَمِينَ } ٢٠ { يَا قَوْمِ ادْخُلُوا الْأَرْضَ الْمُقَدَّسَةَ الَّتِي كَتَبَ اللَّهُ لَكُمْ وَلَا تَرْتُدُّوا عَلَىٰ آدْبَارِكُمْ فَتَقْتُلُوا حَاسِرِينَ } ٢١ { قَالُوا يَا مُوسَىٰ إِن فِيهَا قَوْمًا جَبَّارِينَ وَإِنَّا لَن نَّدْخُلَهَا حَتَّىٰ يَخْرُجُوا مِنْهَا فَإِن يَخْرُجُوا مِنْهَا فَإِنَّا دَاخِلُونَ } ٢٢ { قَالَ رَجُلَانِ مِنَ الَّذِينَ يَخَافُونَ أَنَّ اللَّهَ عَلَيْهِمَا ادْخُلُوا عَلَيْهِمُ الْبَابَ فَإِذَا دَخَلْتُمُوهُ فَانكُمُ الْغَالِبُونَ وَعَلَى اللَّهِ فَتَوَكَّلُوا إِن كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ } ٢٣ { قَالُوا يَا مُوسَىٰ إِنَّا لَن نَّدْخُلَهَا أَبَدًا مَا دَامُوا فِيهَا فَاذْهَبْ أَنْتَ وَرَبُّكَ فَقَاتِلَا إِنَّا هَاهُنَا قَاعِدُونَ } ٢٤ { قَالَ رَبِّ إِنِّي لَا أَمْلِكُ إِلَّا نَفْسِي وَأَخِي فَافْرِقْ بَيْنَنَا وَبَيْنَ الْقَوْمِ الْفَاسِقِينَ } ٢٥ { قَالَ فَإِنَّهَا مُحَرَّمَةٌ عَلَيْهِمْ أَرْبَعِينَ سَنَةً يَتِيهُونَ فِي الْأَرْضِ فَلَا تَأْسَ عَلَى الْقَوْمِ الْفَاسِقِينَ } ٢٦ {¹

20 משה אמר לבני עמו, בני עמי, וזכרו את החסד שנטה לכם אללה, בהקימו ככם נביאים ובעשותו אתכם מלכים, ובנותנו לכם את אשר לא נתן לאיש משוכני העולמים. 21 בני עמי, היכנסו אל הארץ הקדושה אשר כתב לכם אללה, ואל תיסוגו אחור פן תלכו לאבדון. 22 אָמרו, משה, אנשיה נפילים, ולעולם לא ניכנס אליה עד אם יצאו ממנה. אם יצאו ממנה, כי אז ניכנס. 23 שני אנשים אשר היו חרדים, ואשר נטה להם אללה חסד, אמרו, היכנסו עליהם בשער, וכאשר תיכנסו בו, תהיו הגוברים, והיסקמו על אללה, אם מאמינים אתם. 24 אמרו, משה, לעולם לא ניכנס אליה, כל עוד הם בה. לך אתה וריבונך והילחמו לכם שניכם, ואילו אנו כאן נישאר יושבים. 25 אמר (משה), ריבוני, איני אדון אלא לעצמי ולאחי, פסוק אפוא בינינו לבין קהל המופקרים. 26 אמר (אללה), ארבעים שנה תהיה (הארץ הקדושה) אסורה עליהם, ובהן ינדרו על פני הארץ. אל תצטער על קהל המופקרים.²

בתחילת הפסקה שלפנינו משה משמיע באוזני בני ישראל שתי הצהרות: 1. אללה נתן להם נביאים ומלכים; 2. עליהם להיכנס אל תחום המוגדר בתור 'הארץ הקדושה'. עולה מכאן ש'הארץ הקדושה' היא המקום שבו הם זכו לקבל את נביאיהם ולכן

1 מספרי הפסוקים בערבית ניתנים בסוף כל פסוק, כמקובל בקוראנים המודפסים.

2 תרגום פסוקי הקוראן הוא על פי אורי רובין, הקוראן, מהדורה חדשה, מעודכנת ומורחבת,

כניסתם אליה היא בכחינת שיבה אל ארץ הנביאים. הנביאים שמשו מזכיר הם ללא ספק נביאי המקרא לדורותיהם. כך אומרים גם כמה מהפרשנים המוסלמים, כגון אבן עטיה (מת 1151/ה'546).³

والأنبياء الذين جعل فيهم أمرهم مشهور من لدن إسرائيل إلى زمان عيسى عليه السلام.
والأنبياء حاطة ومنقون من النار وشرف في الدنيا والآخرة.

הנביאים אשר (אללה) שם בקרב (בני ישראל), עניינם ידוע היטב מאז ישראל ועד זמנו של ישוע עליו השלום. הנביאים הם שומרים ומצילים מאש הגהינום והם מקור כבוד בעולם הזה ובכא.

לכאורה, דברי משה על אודות הנביאים הם אנכרוניזם קוראני זועק לשמים, שהרי הנביאים והמלכים הופיעו דורות רבים לאחר משה.⁴ אבל יש לזכור שסורה זו, כמו הקוראן כולו, נועדה להישמע באוזני בני דורו של מוחמד, ובמקרה של הפסוקים שלפנינו – גם באוזני היהודים במדינה. מבחינתם, תקופת הנביאים והמלכים היא פרק בהיסטוריה העתיקה שלהם, ודומה שהקוראן בחר להזכיר להם תקופת זוהר זו דווקא דרך פיו של משה, ודווקא בצמוד לפסוק הבא אחריו, שבו משה מצווה על בני ישראל להיכנס אל 'הארץ הקדושה'. משתמע מכאן המסר הקוראני הבסיסי, והוא שעדת השומעים את הקוראן והמצטרפים אל הנביא – אם ערבים הם, יהודים או נוצרים – אמורה להיות הקהילה החדשה שתחת דגל הנביא תגשים את משימת הכניסה לארץ המובטחת שבני ישראל כשלו בה, ותחדש בארץ זו את מורשת המלכים והנביאים.

בהמשך הפסקה הקוראן מספר כיצד בני ישראל לא קיימו את מצוות הכניסה אל הארץ הקדושה, וכיצד נאסרה על הסרבנים כניסה אל הארץ במהלך ארבעים שנה שבהן ינדרו בארץ. משתקפת כאן פרשת המרגלים המוכרת לנו מן המקרא (במדבר יג-יד). אלא שתפקיד ארבעים השנה בקטע הקוראני שלפנינו שונה מתפקידן בגרסה המקראית. במקרא, תקופת ארבעים השנה מציינת את משך הנדודים שנגזרו על הסרבנים עד מותם (במדבר יד 32-35). אלה מכונים במקורות היהודיים 'מתי מדבר' או 'דור המדבר'. בגרסה הקוראנית שלפנינו, לעומת זאת, ארבעים שנות הנדודים הן בראש ובראשונה תקופת איסור כניסת הסרבנים לארץ, ואין רמז למותם הצפוי במהלך הנדודים. מבחינה זאת גרסת הקוראן קרובה יותר לפסוק מקראי אחר שבו ארבעים השנה הן משך הזמן המוחלט של כלל בני ישראל העושים דרכם עד

3 אבן עטיה, תפסיר, ה, עמ' 67 (סורה 5: 20).

4 לכן יש המפרשים – באופן מאולץ, יש לומר – שמדובר בשבעים האנשים שמשו בחר מתוך בני עמו, כנאמר בסורה 7: 155. למשל טברי, תפסיר, ו, עמ' 108 (על סורה 5: 20).

הגיעם אל הארץ המובטחת.⁵ מכל מקום, הרעיון הקוראני בדבר הגבלת איסור כניסת הסרבנים לארץ לתקופה קצובה בלבד מותיר להם – או שמא לזרעם – פתח תקווה לכניסה אל הארץ אי שם בעתיד. עוד נשוב לכך להלן.

2.1 כיבוש ירושלים

הקוראן מספר את פרשת סירוב בני ישראל לעלות למלחמה על הארץ הקדושה כדי לסמן לשומעים בני דורו של מוחמד את אופק המשימה המוטלת עליהם. עליהם להיות בני ישראל החדשים הכובשים את הארץ מידי הכופרים. רעיון זה עולה באופן מפורש במקורות החוץ קוראניים המתארים את כיבושה של פלסטינה. מדובר במסורת הרשומה באחד מחיבוריו של אל־ואקדי (מת 207/ה'822), ואשר מתארת אירועים ערב כיבושה של בֵּית אל־מֶקְדֶּס, הלוא היא ירושלים (סביבות 17/ה'638).⁶

قال الواقدي: ولقد بلغني أن المسلمين باتوا تلك الليلة كأنهم ينتظرون قادمًا يقدم عليهم من شدة فرحهم بقتال أهل بيت المقدس وكل أمير يريد أن يفتح على يديه فيتمتع بالصلاة فيه والنظر إلى آثار الأنبياء قال فلما أضاء الفجر أذن وصلت الناس صلاة الفجر قال فقراً يزيد لأصحابه: يَا قَوْمِ انْخُلُوا الْأَرْضَ الْمُقَدَّسَةَ الَّتِي كَتَبَ اللَّهُ لَكُمْ وَلَا تَرْتَدُّوا ... فيقال إن الأمراء أجرى الله على ألسنتهم في تلك الصلاة أن قرأوا هذه الآية كأنهم على ميعاد واحد...

אמר אלואקדי: הגיע לידיעתי שהמוסלמים בילו את אותו הלילה [נרגשים] כמִצְפִּים לאורח העומד לבוא – כה רבה הייתה שמחתם לקראת הלחימה עם אנשי בֵּית אל־מֶקְדֶּס. כל מפקד רצה שהכיבוש יהיה על ידו, ואז ייהנה מהתפילה בו [בבֵּית אל־מֶקְדֶּס] ומהצפייה באתרי הנביאים. כאשר האיר השחר, נשמעה הקריאה לתפילה והאנשים התפללו את תפילת השחר. זייד [בן אבו סַפְיָאן] קרא באזני חבריו את הפסוק [סורה 5: 21]: בני עמי, היִכְנֶסוּ אל הארץ הקדושה אשר כתב לכם אללה, וְאַל תִּסּוּגוּ אַחֲוֹר ... ויש האומרים כי בתפילה הזו אללה הריץ על לשונם של כל המפקדים את הפסוק הזה, והם קראו אותו כאילו נדברו עליו מראש...

הקריאה הקיבוצית הספונטנית של הצו הקוראני להיכנס לארץ הקודש מבטאת באנקדוטה זו את הרעיון שהכיבוש האסלאמי של בֵּית אל־מֶקְדֶּס, הלוא היא ירושלים, אכן הגשים את הצו האלוהי הקדום שניתן במקורו לבני ישראל ואשר טרם הגיע לכלל ביצועו הסופי. במילים אחרות, התפשטות האסלאם אל ארצות הכופרים

5 שמות טז 35: וּבְנֵי יִשְׂרָאֵל אָכְלוּ אֶת הַמֶּן אַרְבָּעִים שָׁנָה עַד בָּאָם אֶל אֶרֶץ נוֹשְׁבֹת אֶת הַמֶּן אָכְלוּ עַד בָּאָם אֶל קְצֵה אֶרֶץ כְּנָעַן.

6 ואקדי, פתוח אלשאם, א, עמ' 144.

הגשימה את התפקיד העתיק של בני ישראל לגאול את הארץ הקדושה מידי הכופרים ולהיגאל בה בעצמם.

1 הבטחת האחרית

נחזור לקוראן. ראינו זה עתה שבניסוח הקוראני של פרשת המרגלים נותר פתח לכניסתם של בני ישראל שסרחו אל הארץ הקדושה אי שם בעתיד. ואכן כניסתם העתידית של בני ישראל הללו לארצם נרמזת בקטע נוסף מתקופת מכה. קטע זה עוסק במפלתו של פרעה ובהנחלת הארץ לבני ישראל. אבל לפני שניגש לבחון קטע זה, שיעמוד במרכז הדיון שלהלן, נקדים ונאמר כי רעיון הנחלת הארץ מופיע בקוראן בשתי גרסאות בסיס. באחת מהן בני ישראל יורשים את ארצו של פרעה מיד לאחר סיכול מזימתו להכחידם על ידי הריגת בניהם היילודים (סורה 28: 4-6)⁷, או לאחר יציאת מצרים וטביעת פרעה בים (סורה 26: 56-60; 23-28). הפרשנים המוסלמים מסבירים כי לאחר טביעת פרעה, בני ישראל אכן שבו למצרים כמנצחים.⁸ בגרסה האחרת, הארץ שניתנה לבני ישראל לנחלה היא הארץ המבורכת, כלומר ארץ הקודש (סורה 7: 137).

לעומת הפסוקים הללו, לפנינו קטע שבו נוסף ממד עתידי לרעיון הנחלת הארץ.

סורה 17: 103-104:

فَأَرَادَ أَنْ يَنْتَقِرَهُمْ مِنَ الْأَرْضِ فَأَغْرَقْنَاهُ وَمَنْ مَعَهُ جَمِيعاً وَقَلْنَا مَنْ نَعْبُدُ لِنَبِيِّ إِسْرَائِيلَ اسْكُنُوا الْأَرْضَ فَإِذَا جَاءَ وَعْدَ الْآخِرَةِ جِئْنَا بِكُمْ لَفِيفاً.

103 (פרעה) ביקש לעוקרם מן הארץ, ואנו הטבענו אותו ואת אשר עמו גם יחד. 104 אחרי (פרעה) אמרנו לבני ישראל, שבו בארץ, ובבוא הבטחת האחרית (ועד אל־אח־רֶה), נביאכם מכונסים (לְפִיפ).

ניסיונו של פרעה 'לעקור' את בני ישראל הוא, ככל הנראה, מזימה להכחידם,⁹ וזאת בדומה למסופר בפסוק שכבר הזכרנו על ניסיון הריגתם של ילדי בני ישראל (סורה 28: 4-6). בפסוק הוא אללה מסכל את מזימת ההשמדה והופך את בני ישראל לשליטי הארץ, למגינת לב פרעה ומקורביו. לכן גם בקטע שלפנינו, כאשר

7 ראו גם שמות א 8-21.

8 אבן עטיה, תפסיר, יד, עמ' 293 (סורה 44: 28).

9 כך יש המפרשים את הפועל הערבי אֶסְתַּפְּן, אם כי יש המפרשים גם במשמעות 'לגרש' (בערבית: נָפִי), כמו בסורה 17: 76. ראו מאוּרְדִי, נְכַת, ג, 278 (סורה 17: 103).

אללה מצווה על בני ישראל, 'שבו בארץ', הכוונה היא לארצו של פרעה שבה ניסה להכחידם. כך הבינו גם כמה פרשנים, כגון פְּחָד אֶלְדִּין אֶלְרַאזִי (מת 607/ה'1210):¹⁰

... أراد فرعون أن يخرج موسى من أرض مصر لتخلص له تلك البلاد والله تعالى أهلك فرعون وجعل ملك مصر خالصة لموسى ولقومه وقال لبيني إسرائيل: اسكنوا الأرض خالصة لكم خالية من عدوكم.

... פרעה רצה להוציא את משה מארץ מצרים כדי שהמחוזות הללו יהיו רק לו לנחלה. אבל אללה יתעלה השמיד את פרעה ונתן את מלכות פרעה לנחלה למשה ולעמו לכדם ואמר לבני ישראל: שבו בארץ והיא תהיה רק לכם לנחלה וריקה מאויביכם.

יש לשים לב שאלראזי תופס את מזימת פרעה נגד בני ישראל כאילו נועדה לגרש אותם מארצו ולא ממש להכחידם, אבל מכל מקום, אלראזי משמר את רעיון הנחלת ארץ מצרים לבני ישראל. פרשנים אחרים גרסו שמדובר בהנחלתה של ארץ הקודש (אלשאם), וזאת בנוסף לארץ מצרים,¹¹ או של אלשאם לכדה.¹² אבל דומה שאכן מדובר כאן בהנחלת הארץ שממנה ביקש פרעה לעקור את בני ישראל, כלומר מצרים. ייחודו של הפסוק הנוכחי הוא בכך שהאל לא רק מנחיל לבני ישראל את 'הארץ', אלא מוסיף ומבטיח להם 'הבטחה לאחרית הימים', בערבית: **وَعِدْ أَلْأَاقِحَ**. אז יביא אותם 'מכונסים'. הביטוי **وَعِدْ أَلْأَاقِحَ** דורש בירור. המונח **أَلْأَاقِحَ** ירה מופיע בקוראן בדרך כלל כניגוד למונח **أَلْדִּנְיَا**, 'העולם הזה'.¹³ פירושו של דבר ש**أَلْأَاقِحَ** ירה היא העולם הבא. גם בסורה 17 עצמה **أَلْأَاقِحَ** ירה מופיעה כניגוד לעולם הזה (פס' 72), לרבות פסוקים שבהם האנשים שאינם מאמינים ב**أَلْأَاقِحَ** ירה מוזהרים מפני עונש הצפוי להם בעולם הבא (פס' 10, 45), לעומת השכר הממתין שם ליראים (פס' 19, 21). לכן חוקרים בני ימינו נוהגים להחזיק בדעה כי גם בסורה 17: 104 **أَلْأَاقِحَ** ירה פירושה העולם הבא.¹⁴

10 ראזי, תפסיר, כא, עמ' 66. ראו גם ואחד, וסיט, ג, עמ' 131.

11 ת'עלבי, אלכשף ואלביאן, ו, עמ' 140 (סורה 17: 104).

12 **טְבִירִי**, תפסיר, טו, עמ' 117 (סורה 17: 104). מסורות אחרות גורסות כי 'הארץ' שהונחלה לבני ישראל היא עבר הירדן ופלסטין (פירוזאבאדי, תג'ור אלמקבאס, עמ' 309; אבן אלג'וּזִי, זאד אלמסיר, ה, עמ' 95). אלה הם שני מחוזות בתוך אלשאם שהוקמו עם הגעת המוסלמים לאזור.

13 למשל, סורה 2: 86, 114, 130, 200, 201, 217, 220; 4: 77; 6: 32, ועוד.

14 למשל, Paret, *Der Koran: Kommentar und Konkordanz*, p. 308; Ambros, *A Concise*

Dictionary, p. 22

ואולם במקרים שכיחים פחות, המונח אלאַאח'רה אינו מופיע כניגוד של אלדַניא, 'העולם הזה', כי אם של אלאוּלָא, 'הראשונה'. במקרים הללו, אלאַאח'רה אינה מציינת בהכרח את 'העולם הבא'. הנה לדוגמה סורה 24-25:

أَمْ لِلْإِنْسَانِ مَا تَمَنَّٰ { ٢٤ } قَلِيلَ الْآخِرَةِ وَالْأُولَى { ٢٥ } .

24 האם יתגשמו לו לאדם כל תקוותיו? 25 הן רק לאללה האחרית והראשית.

צמד המילים אלאַאח'רה ואלאוּלָא תורגמו כאן 'האחרית והראשית' כי, ככל הנראה, כוונת הפסוק היא לומר שאללה חולש על כל מה שקורה לאדם בחייו מתחילתם ועד סופם. כך גם בסורה 92: 13. אמנם ניתן גם לתרגם את אלאַאח'רה 'העולם הבא', אבל תרגום זה הולם פחות את ההנגדה עם אוּלָא, 'הראשונה' או 'הראשית'. מקרה מעניין במיוחד מצוי בסורה 93: 4:

وَلِلْآخِرَةِ خَيْرٌ لَّكَ مِنَ الْأُولَى.

אחריתך תהיה טובה לך מראשיתך.

תרגום זה נשען על התבנית הלשונית של איוב מב 12: 'וה' בַרַךְ אֶת אַחֲרֵית אִיּוֹב מִרֵאשִׁיתוֹ. ואכן, כמו באיוב, גם הפסוק שלפנינו מתייחס, ככל הנראה, לברכה או לניצחון שיגיעו באחרית הדברים, כלומר בעולם הזה, כאשר הנביא יגבר על אויביו, ואז יהיה מצבו טוב יותר מאשר בראשית דרכו. כמה מהפרשנים המוסלמים מעלים אף הם אפשרות זו.¹⁵ כללו של דבר, נראה שגם בנוגע לביטוי ועד אלאַאח'רה, המופיע בסורה 17: 104, האפשרות שמדובר בהבטחה לעתיד עלי אדמות, ולאוו דווקא בעולם הבא, שרירה וקיימת כדעת חוקרים.

2.2 החורבן והגאולה – גרסה ראשונה

אישוש לאבחנתנו שאלאַאח'רה בסורה 17: 104 אינה בהכרח העולם הבא ניתן למצוא בפסוק המופיע בתחילתה של הסורה שבה אנו עוסקים. כבר שם מופיע הביטוי ועד אלאַאח'רה, והפעם הוא נכלל בסיפור חורבן בית המקדש.

15 למשל אבן עטיה, תפסיר, טז, עמ' 321: ويحتمل أن يريد حاله في الدنيا قبل نزول السورة وبعدها فوعده الله تعالى على هذا التأويل بالنصر والظهور: 'וייתכן שהכוונה לשני מצביו, לפני ירידת הסורה ולאחריה. לפי פירוש זה אללה הבטיח לו ניצחון והתגברות'. עם זאת, הרעיון בדבר עדיפותה של אלאַאח'רה (خير من) מופיע גם בסורה 87: 17 ובפסוקים נוספים (סורה 6: 32; 7: 169). בפסוקים אלה העדיפות היא על פני אלדַניא, 'העולם הזה', כך שגם בסורה 93: 4 אלאַאח'רה יכולה לציין גם את העולם הבא. ראו עוד אצל Paret, *Kommentar und*

סורה 17: 4-7:

وَقَصَيْنَا إِلَىٰ بَنِي إِسْرَائِيلَ فِي الْكِتَابِ لَتُفْسِدُنَّ فِي الْأَرْضِ مَرَّتَيْنِ وَلَتَعْلُنَّ عُلُوًّا كَبِيرًا { ٤ }
 فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ أُولَاهُمَا بَعَثْنَا عَلَيْكُمْ عِبَادًا لَنَا أُولِي بَأْسٍ شَدِيدٍ فَجَاسُوا خِلَالَ الدِّيَارِ وَكَانَ
 وَعْدًا مَّفْعُولًا { ٥ } ثُمَّ رَدَدْنَا لَكُمُ الْكُرَّةَ عَلَيْهِمْ وَأَمْدَدْنَاكُمْ بِأَمْوَالٍ وَبَنِينَ وَجَعَلْنَاكُمْ أَكْثَرَ نَفِيرًا
 { ٦ } إِنْ أَحْسَنْتُمْ أَحْسَنْتُمْ لِأَنْفُسِكُمْ وَإِنْ أَسَأْتُمْ فَلَهَا فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ الْآخِرَةِ لِيَسُوءُوا وُجُوهَكُمْ
 وَلِيَدْخُلُوا الْمَسْجِدَ كَمَا دَخَلُوهُ أَوَّلَ مَرَّةٍ وَلِيَبُذِّرُوا مَا عُلُوًّا تَشْبِيرًا { ٧ } .

4 מסרנו לבני ישראל בספר לאמור, פעמיים תחמסו את הארץ ותתנשאו מאוד. 5 כאשר התקיימה הבטחת הפעם הראשונה, שילחנו בכם את עבדינו גיבורי המלחמה, והם פשטו אל תוך המושבות, וכך קוימה ההבטחה. 6 אחר חידשנו את כוחכם להשיב מלחמה שעה, והמצאנו לכם רכוש ובנים והרבינו את שורותיכם. 7 אם תעשו טוב, רק עם עצמכם תיטיבו, ואם תרעו, לעצמכם תרעו. כאשר התקיימה הבטחת הפעם השנייה (שילחנו בכם את עבדינו), למען יכלימו את פניכם וייכנסו אל המסגד, כשם שנכנסו אליו בראשונה, ולמען יחריבו את כל אשר כבשו.

מדובר כאן בהבטחה (בערבית: וְעַד) מאיימת שניתנה לבני ישראל בדבר שתי פעמים שבהן הם עתידים לחטוא. שתי הפעמים המובטחות מתוארות בצמד המילים אולָא ואאח'רה, והפעם ברור מעל לכל ספק שמדובר באירועים בעולם הזה. התגשמות האירוע המובטח בפעם השנייה מתוארת כְּוַעַד אֲלֵאח'רָה, והיא התרחשה כאשר האויבים נכנסו אל ה'מסגד' כשם שנכנסו אליו בראשונה. מכאן ששתי הפעמים של החטא הצפוי מראש הסתיימו בעונש זהה. יש להניח שמשתקפת כאן גרסת הקוראן לחורבן הבית הראשון (586 לפני הספירה) והשני (שנת 70 לסה"ג). אשר להכתרתו של בית המקדש בתואר 'מסגד', הדבר מעיד על הקדושה האסלאמית שהקוראן מייחס לארץ הקודש בכללה, ובפרט לירושלים ולבית המקדש. הקוראן אינו מרחיב בעניין מהות החטא שביצעו בני ישראל ושהביא לידי חורבן בית המקדש פעמיים. לפי הפרשנים המוסלמים, מדובר ברדיפתם והריגתם של הנביאים שנשלחו אל בני ישראל. יש הגורסים שכפעם הראשונה הרגו את ישעיהו,¹⁶ וכפעם השנייה, או האחרונה, את יוחנן המטביל ואת אביו, זכריה.¹⁷

הקוראן אינו מסתפק באזכור שני האסונות אלא מוסיף להם הבטחה לרחמים על תנאי, סורה 17: 8:

عَسَىٰ رَبُّكُمْ أَنْ يَرْحَمَكُمْ وَإِنْ عُدتُّمْ عُدْنَا ...

16 השוו תלמוד בבלי, יבמות מט ע"ב: 'מנשה הרג את ישעיה'.

17 טַבְרִי, תַפְסִיר, טו, עמ' 21 (סורה 17: 4, מאבן אסחאק).

אולי יואיל ריבונכם לרחם עליכם, ואולם אם תשובו לסורכם, נשוב גם אנו... הרעיון העולה כאן הוא שהחורבן השני, נְעַד אַלְאֲחֻרָה, אינו סופי ומוחלט. אללה עוד עתיד לרחם על בני ישראל, בתנאי שלא ישובו לסורם. לאמתו של דבר, כבר בספרות פסבדו־אפיגרפית מופיע רעיון הגאולה המובטחת לאחר החורבן. למשל, בספר עליית משה בפרק ט 2, מדובר ב'נקמה שנייה' שנעשתה בעם ישראל, הלווא היא החורבן, 'פקודה שנייה באה על העם... ללא חמלה ועולה היא על הראשונה',¹⁸ ומיד בפרק הבא מתוארת הגאולה העתידית שבה יופיע אלוהים ותיווסד מלכות השמים שתהיה באחרית הימים.¹⁹ ביטוי מובהק לרעיון שהחורבן צופן בחובו את בשורת הגאולה אנו מוצאים בקביעה שהמשיח נולד ביום שבו חרב בית המקדש.²⁰ כללו של דבר, ברור שהביטוי נְעַד אַלְאֲחֻרָה בפסוק 7 אינו מתייחס לעולם הבא אלא לאירוע מאוחר יותר בעולם הזה, כלומר חורבן הבית השני, שבעקבותיו מובטחת לחוטאים מחילה וגאולה.

2.3 החורבן והגאולה – גרסה שנייה

לאור המופע הראשון של הביטוי נְעַד אַלְאֲחֻרָה בפסוק 7 אנו יכולים לומר שגם במופע השני של ביטוי זה בפסוק 104 מדובר באותו אירוע אבל בגרסה מקוצרת. כך עולה מהשוואת שתי הגרסאות:

18 עיינו 3 Busse, 'The Destruction of the Temple', p.

19 ספר עליית משה (מהדורת כהנא), 1-10.

20 למשל, מדרש זוטא – איכה (בובר), נוסח ב, פרשה א: '...אותו היום שנכנסו אויבים לעיר

והחריבו בית המקדש... בשעה זאת נולד משיח'. ראו פרטים נוספים אצל שוארצבום,

מקור ישראל וישמעאל, עמ' 130-131.

גרסה שנייה – סורה 17: 104 [גרסת הגאולה]	גרסה ראשונה – סורה 17: 4-8 [גרסת החורבן]	
... وَقَلْنَا مِنْ بَعْدِهِ لِبَنِي إِسْرَائِيلَ اسْكُنُوا الْأَرْضَ. ... אחרי (פרעה) אמרנו לבני ישראל, שבו בארץ,		הגאולה במצרים
	وَقَضَيْنَا إِلَى بَنِي إِسْرَائِيلَ فِي الْكِتَابِ لَتُفْسِدُنَّ فِي الْأَرْضِ مَرَّتَيْنٍ وَلَتَعْلُنَّ عُلُوًّا كَبِيرًا. מסרנו לבני ישראל בספר לאמור, פעמיים תחמסו את הארץ ותתנשאו מאוד.	החטא (בארץ הקודש)
	فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ أُولَاهُمَا بَعَثْنَا عَلَيْكُمْ عِبَادًا لَنَا أُولِي بَأْسٍ شَدِيدٍ فَجَاسُوا جِلَالَ السِّيَارِ وَكَانَ وَعْدًا مَفْعُولًا لَنْ نَرُدَّنَا لَكُمْ الْكَرَّةَ عَلَيْهِمْ وَأَمْدَدْنَاكُمْ بِأَمْوَالٍ وَبَنِينَ وَجَعَلْنَاكُمْ أَكْثَرَ نَفِيرًا إِنْ أَحْسَنْتُمْ أَحْسَنْتُمْ لِأَنْفُسِكُمْ وَإِنْ أَسَأْتُمْ فَلَهَا... כאשר התקיימה הבטחת הפעם הראשונה, שילחנו בכם את עבדינו גיבורי המלחמה, והם פשטו אל תוך המושבות, וכך קוימה ההבטחה. אחר חידשנו את כוחכם להשיב מלחמה שערה, והמצאנו לכם רכוש ובנים והרבינו את שורותיכם. אם תעשו טוב, רק עם עצמכם תטיבו, ואם תרעו, לעצמכם תרעו...	החורבן הראשון
... فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ الْآخِرَةِ וכאשר תקיים הבטחת האחרת	... فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ الْآخِرَةِ لِيَسُوءُوا وُجُوهَكُمْ وَيَتَخَلَّوْا الْمَسْجِدَ كَمَا دَخَلُوهُ أَوَّلَ مَرَّةٍ وَلِيُتَبِّرُوا مَا عَلَوْا تَتَبِّرًا. ... כאשר התקיימה הבטחת הפעם השנייה, (שילחנו בכם את עבדינו) למען יכלימו את פניכם וייכנסו אל המסגד, כשם שנכנסו אליו בראשונה, ולמען יחריבו את כל אשר כבשו.	החורבן השני
جَنَّا بِكُمْ لُفِيفًا נביאכם מכונסים	عَسَىٰ رَبُّكُمْ أَنْ يَرْحَمَكُمْ وَإِنْ عُذْتُمْ عُنَدَنَا وَجَعَلْنَا جَهَنَّمَ لِلْكَافِرِينَ حَصِيرًا. אולי יואיל ריבונכם לרחם עליכם, ואולם אם תשובו לסורכם, נשוב גם אנו, וגהינום יסגור על הכופרים.	הבטחת הגאולה (בארץ הקודש)

שתי הגרסאות המשוות כאן בנויות כפניית אללה אל בני ישראל, אבל הביטוי **יַעַד אֱלֹאֲהִים** מופיע בכל פעם בשינוי זמן. בגרסה הראשונה מדובר בזמן עבר שבו כבר התגשמו שני אירועי החורבן, ואילו בגרסה השנייה מדובר בזמן עתיד שבו אללה יביא את בני ישראל 'מכונסים'. לכן משמעותו המילולית של ההיגד

אֲדָא גֵ'א' (וְעַד אֲלֵאֲחֶ'רָה) בגרסה הראשונה (פסוק 7) היא 'כאשר באה (הבטחת הפעם השנייה)', ואילו בגרסה השנייה (פסוק 104), המשמעות היא, 'כאשר תבוא'.²¹ המשמעות העתידית של הביטוי וְעַד אֲלֵאֲחֶ'רָה בגרסה השנייה מאפשרת לתרגמו לא רק 'הבטחת הפעם השנייה' אלא גם 'הבטחת האחרית', כמו שראינו במקרים אחרים שבהם אֲלֵאֲחֶ'רָה מופיעה בצמוד לאלאולָא.

שתי הגרסאות שונות גם במרכז הכובד שלהן. ניתן להגדיר את הגרסה הראשונה כ'גרסת החורבן', ואת השנייה – 'גרסת הגאולה'. 'גרסת החורבן' פותחת בחטא ובעונש המתרחשים פעמיים; גרסת הגאולה פותחת בשלב היסטורי קדום בהרבה, במפלת פרעה העומדת בסימן גאולת ישראל ממזימתו הכושלת. אירועי החורבן הכפול אינם מפורטים. אבל לשתי הגרסאות מכנה משותף המגיע בסיומן. גרסת החורבן מסתיימת בבשורה על רחמים על תנאי העתידים להגיע לאחר וְעַד אֲלֵאֲחֶ'רָה. גרסת הגאולה מסתיימת אף היא בבשורת רחמים, אלא שזו טמונה בביטוי וְעַד אֲלֵאֲחֶ'רָה עצמו, המציין כאן לא רק את החורבן השני או האחרון, אלא גם את המועד שבו אללה עתיד להביא את בני ישראל 'מכונסים'. הבאתם 'מכונסים' היא בשורת הגאולה. כך עולה מהמונח 'לפיפ' המתאר את הבאתם.

2.4 תכונות (לפיפ) (סורה 17: 104)

המילה הערבית לפיפ (لُفِيف), הנמצאת בקוראן פעם אחת בלבד, מופיעה תדיר במקורות האסלאמיים ההיסטוריוגרפיים, שם היא מציינת פעמים רבות קבוצות של לוחמים המורכבות מבני שבטים שונים או בני אזורים שונים, ואשר צורפו יחד לכוח בפני עצמו הנספח לצבא הסדיר. כוח מעין זה נזכר כבר בתיאור מלחמותיו של הנביא מוחמד. בעת חלוקת שלל ח'יבר (6/628), חלק מיוחד ניתן למה שכונה 'קבוצת הלפיפ', שהורכבה משבט אַנְס שנספחו אליו בני ג'ה'ינה ושאר הערבים שהשתתפו בקרב על ח'יבר.²² גם בפרשנות הישירה על פסוק 104 יש המדגימים את משמעות צורת לפיפ בעזרת דימוי צבאי, כלומר צבאות המתנגשים ומתערבבים זה בזה.²³ בהתאם לכך, ניתן להניח שבקוראן בני ישראל, שאותם האל עתיד להביא כלפיפ, יכללו בני שבטים שונים או קבוצות שונות שיתכנסו יחדיו לכלל כוח מעורב אחד, וזאת למטרת מלחמה.

21 משמעות העתיד של המבנה אֲדָא גֵ'א' נמצאת גם בסורה 18: 98: فَيَذَّاءُ وَعُدُّ رَيْبِي – 'וכאשר תתקיים הבטחת ריבוני'.

22 אבן השאם, סירה, ג, עמ' 365. ראו גם ואקדי, מע'אזי, ב, עמ' 690.

23 טברי, תפסיר טו עמ' 118: ... من قولك: لُفِفت الجيوش: إذا ضربت بعضها ببعض، فاختلط الجميع ... ראו גם ת'עלבי, אלכשף ואלביאן, ו, עמ' 140; ראזי, תפסיר, כא, עמ' 66.

3. ספר זרובבל

האבחנה שהגעתם העתידית של בני ישראל היא לצורכי מלחמה מאפשרת לנו להיעזר במקור יהודי משיחי הירוע כ'ספר זרובבל'. זהו חיבור אפוקליפטי שהשכבה הבסיסית שלו מיוסדת על טקסט שחובר בארץ ישראל במהלך המחצית הראשונה של המאה השביעית.²⁴ ככל הנראה, ספר זה משקף תקוות משיחיות שהתעוררו בקרב היהודים בעקבות אירועים דרמטיים שהתרחשו בארץ ישראל. בשנת 614 לסה"נ כבשו הפרסים את ירושלים מידי הנוצרים הביזנטים, אבל בשנת 628 לסה"נ היא הושבה לידי הנוצרים בעקבות ניצחון הקיסר הרקליוס על הפרסים. מפלת הביזנטים נזכרת גם באחת הסורות המכאיות של הקוראן עצמו (סורה 30: 2-6).²⁵ מאורעות אלה, כמו גם ההתנגשויות בין הביזנטים לבין המוסלמים שפרצו צפונה מחצי האי ערב זמן-מה אחר כך, גרמו להתגברות האווירה של פעמי משיח, ונתנו השראתם לשורת חיבורים אפוקליפטיים שחוברו בידי יהודים במאה השביעית ואשר סובבים סביב ירושלים. בכמה מהם משתקפת התחדשות השאיפות היהודיות לגאולה.²⁶

ספר זרובבל מצוי בידינו בכמה נוסחאות,²⁷ והחלק הרלוונטי לענייננו מכיל חזון של מאורעות העתידים להתחולל באחרית הימים, 990 שנה לאחר חורבן הבית השני. בזמן ההוא עתיד אלוהים לרדת ארצה ולהילחם באומות, והמשיח בן דוד ובני ישראל יהרגו את משיח השקר ארמילוס ואת גדודיו. המאורעות האלה יסללו את הדרך לגאולתם של ישראל בירושלים. תיאור שיבתם של בני ישראל לארצם מצוי בכל כתבי היד, בשינויי נוסח לא מהותיים. מסופר שם כי 'מתי מדבר', כלומר בני הדור שחטאו בפרשת המרגלים ונידונו לכליה במהלך ארבעים שנות נדודים במדבר, יקומו לתחייה, וכן גם עדתו של קורח שנבלעה באדמה. הם ייאספו אצל משה ויחד יכנסו אל הארץ. וזה לשון התיאור הנוגע לנו, לאחר התכנסות מתי מדבר ועדת קורח אצל משה (נוסח ורטהימר):²⁸

ובחדש השני הוא חדש אייר תעלה עדת בני קרח אשר פצתה האדמה את פיה ובלעה אותם ואת כתיהם ואת אהליהם בערבות יריחו על נחל השיטים

24 על חיבור זה ועל קדמותו, ראו גרוסמן, 'מקומה של ירושלים בספרות האפוקליפטית', עמ' 238-243.

25 על הרקע ההיסטורי של קטע זה עיינו 205-208, 78-80, 96. Kaegi, *Heraclius*, pp.

26 ראו Stemberger, 'Jerusalem in the Early Seventh Century', pp. 260-272; Kaegi, pp. 260-272. *Heraclius*, p. 79.

27 על Himmelfarb, 'Sefer Zerubbabel', pp. 67-90; Reeves, *Trajectories*, pp. 40-51.

28 נוסחי הגניזה של ספר זרובבל ראו גם 98-1, Gil, 'The Apocalypse of Zerubbabel', pp. 1-98. ורטהימר, בתי מדרשות, ב, עמ' 500-501.

ובשמונה עשר בו ירעשו ההרים והגבעות ותתנודד הארץ וכל אשר עליה והים וכל אשר בו. ובאחד לחדש השלישי יבואו מתי מדבר ויעשו חבורות חבורות עם אחיהם על נחל השיטים.

אמנם חז"ל שללו את רעיון שיבתם של עדת קורח ומתי מדבר, או 'דור המדבר',²⁹ אלא שספר זרובבל חדור תקווה לשיבתם אל הארץ המובטחת, אשר תעמוד בסמן ראשית ימות המשיח. הם יילחמו לצדו של המשיח בן דוד ויכניעו את משיח השקר. תהיה זו מלחמה אפוקליפטית שתסתיים בגאולה בירושלים. אשר לנחל השיטים, לפי יהושע ב' 1, בני ישראל חנו במקום בשם השיטים לפני שחצו את הירדן ונכנסו אל ארץ כנען. מקום זה הפך לנחל השיטים בספר זרובבל בהשראת יואל ד' 18.³⁰ אשר לשיבתם של מתי מדבר 'חבורות חבורות עם אחיהם', הכוונה לחבירתם לעדת בני קורח. אלא שבנוסח אחר נאמר: 'ויבואו בבתיהם' כלומר עם משפחותיהם.³¹

4. פרקי משיח

רעיון שיבתם של בני דור המדבר, יחד עם עדתו של קורח, מופיע בטקסט נוסף שנכלל באוסף שנודע בשם 'פרקי משיח'.³² נאמר כאן כי אליהו והמלך המשיח יבואו אל בני ישראל ואליהו יחזק את רוחם ויעשה להם שבעה נסים. אלה השניים הראשונים: הנס הראשון מביא להם משה ודורו מן המדבר שנאמר [תהלים נ 5] אֶסְפְּרֶלִי חֲסִידִי. הנס השני מעלה להם קרח וכל עדתו שנאמר [תהלים עא 20] תָּשׁוּב תַחֲיִינִי וּמִתְהַמּוֹת הָאָרֶץ תָּשׁוּב תַעֲלֵנִי...

הקטע נמשך במדרש על ישעיהו נב 7: מִה־נָּאוּו עַל־הַהָרִים רִגְלֵי מְבַשֵּׁר. וזה לשונו: ולמה על ההרים? אלא מה נאוו משה ודורו הבאים מן המדבר.

משה עצמו מוצג ככמה מקורות יהודיים נוספים כמי שעתיד לעמוד בראש דור

המדבר הבא לארצו.³³

29 תלמוד ירושלמי, סנהדרין י', ד, דף נג ע"א: 'דור המדבר אין להן חלק לעוה"ב...דברי ר' עקיבא'. וכן נאמר שם: 'עדת קרח אינה עתידה לעלות'.

Himmelfarb, 'Sefer Zerubbabel', p. 88, note 30

31 עלי יסיף, ספר הזכרונות, עמ' 432. וראו: ... 78: Himmelfarb, "Sefer Zerubbabel", p. 78: ... they will come in families; Reeves, Trajectories, p. 62: ... will come with their families...

32 יעלינעק. בית המדרש, ג, עמ' 72-73.

33 למשל, בשמות רבה (שנאן) פרשת שמות, ב, ד, אלוהים אומר למשה על אודות מתי מדבר: 'במדבר אתה מניחן ומן המדבר אתה עתיד להחזירן לעתיד לבוא'.

5. מסקנה

המקורות היהודיים שהזכרנו משקפים את האווירה המשיחית שהתעוררה בעקבות ההתנגשויות הדרמטיות בין הפרסים והביזנטים, ומאוחר יותר בין הביזנטים והמוסלמים שפרצו צפונה מחצי האי ערב. הדי המאורעות ניכרים, כפי שראינו, כבר בקוראן עצמו, בפסוקים הפותחים את סורה 30 העוסקים במפלת הביזנטים, תוך הבעת אמונה בניצחונם העתידי. לכן החיבורים היהודיים שחוברו בהשראת האירועים הללו יכולים להאיר גם את הרקע המשיחי של פסוק 17: 104. הבאתם המוכטחת של בני ישראל 'מכונסים' דומה לתיאור שיבתם המקובצת של בני דור המדבר 'חבורות חבורות', או 'בבתיהם', המצוי בספר זרובבל. יתר על כן, בפסוק שלפנינו, לפני הבאתם מכונסים, בני ישראל מצטווים לשבת בארץ שממנה ביקש פרעה לעקור אותם, כלומר מצרים. והנה גם לפי התלמוד הירושלמי, בני דור המדבר עתידים להגיע לירושלים ממצרים. שיבתם ממצרים נזכרת בנשימה אחת יחד עם שיבתם הצפויה של עשרת השבטים מאשור.³⁴ לכן ניתן לשער שבסורה 17: 104, הקוראן משקף את הרעיון המשיחי של גאולת דור המדבר הבא אל ארץ הקודש וירושלים, וייתכן שמשולב כאן גם מיתוס שיבתם הצפויה של עשרת השבטים.³⁵ אלא שלשון הקוראן עמומה ואין קביעה מפורשת לאן בדיוק עתיד אללה להביא את בני ישראל מכונסים. עמימות זו נועדה להתאים את הרעיון לקהל היעד של הקוראן – ערבים, יהודים או נוצרים – אשר הם, לפי תפיסת הקוראן, אמורים לייצג נאמנה את הדור השב מן המדבר, ואולי גם את עשרת השבטים. הם הדור החדש והמוצלח יותר שנועד להגשים את משימת השלטת דת האמת בארץ המובטחת, בין שתחומיה של ארץ זו הם בתוככי ערב ובין שמחוצה לה, בארץ הקודש עצמה ומעבר לה.

אישוש לאבחנתנו שקהילת הקוראן היא המסגרת שבה אמורה להתקיים הבטחת האחרית נמצא בפסוקים הבאים מיד לאחר פסוק ועד אללאַח'רה:

34 תלמוד ירושלמי, סנהדרין י, ד, דף נג ע"ב: וְהָיָה בַּיּוֹם הַהוּא יִתְקַע בְּשׁוֹפָר גְּדוֹל וְכָאוּ הָאֲבָרִים בְּאַרְץ אֲשׁוּר – אילו עשרת השבטים. וְהִנְדָּחִים בְּאַרְץ מִצְרַיִם – זה דור המדבר. אילו ואילו – והשתחוו ליי' בהר הקודש ובירושלם. זהו מדרש על ישעיהו כז 13: וְהָיָה בַּיּוֹם הַהוּא יִתְקַע בְּשׁוֹפָר גְּדוֹל וְכָאוּ הָאֲבָרִים בְּאַרְץ אֲשׁוּר וְהִנְדָּחִים בְּאַרְץ מִצְרַיִם וְהִשְׁתַּחֲוּ לָהּ בְּהַר הַקֹּדֶשׁ בִּירוּשָׁלַם.

35 ואולם, היו חכמים ששללו את רעיון שיבת עשרת השבטים. ראו משנה, סנהדרין י, ג: עשרת השבטים אינן עתידות לחזור שנאמר (דברים כט) וישליכם אל ארץ אחרת כיום הזה. מה היום הזה הולך ואינו חוזר אף הם הולכים ואינם חוזרים. דברי רבי עקיבא.

סורה 17: 105-109:

وَبِالْحَقِّ أَنْزَلْنَاهُ وَبِالْحَقِّ نَزَّلَ وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا مُبَشِّرًا وَنَذِيرًا { 105 } وَقُرْآنًا فَرَقْنَاهُ لِتَقْرَأَهُ عَلَى النَّاسِ عَلَى مَكْثٍ وَنَزَّلْنَاهُ تَنْزِيلًا { 106 } قُلْ آمِنُوا بِهِ أَوْ لَا تُؤْمِنُوا إِنَّ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ مِنْ قَبْلِهِ إِذَا يُتْلَى عَلَيْهِمْ يَجْرُونَ لِلَّذِينَ سَجَدُوا { 107 } وَيَقُولُونَ سُبْحَانَ رَبِّنَا إِنْ كَانَ وَعْدُ رَبِّنَا لَمَفْعُولًا { 108 } وَيَجْرُونَ لِلَّذِينَ يَبُوءُونَ بِوَيْعِهِمْ خُشوعًا { 109 } .

105 הורדנוהו ממרומים למען יגלה את האמת, ואכן ירד עם האמת, ולא שלחנוך כי אם להיות מבשר ומזהיר. 106 הורדנו את הקראן פרקים פרקים, למען תקראהו בפני האנשים לאיטך. אכן הורדנוהו ממרומים חזור והורד. 107 אָמור, הבַררה בידכם להאמין או לא להאמין. אלה אשר ניתן להם הידע לפניו, ישתחוו אפיים ארצה כאשר קוראים אותו בפניהם, 108 ויגידו, ישתבח שם ריבוננו! אכן קוימה הבטחת ריבוננו! 109 הם יפלו בוכים אפיים ארצה, והוא יוסיף להם ענווה.

מילת המפתח בקטע זה היא 'ההבטחה' (ועד) של אללה המוכרת למאמינים שקיבלו את הידע האלוהי עוד בטרם הופיע מוחמד, כלומר קראו על אודותיה בכתבי הקודש שקדמו לקוראן. הם מביעים שמחה נרגשת על שהם זכו לראות בהתגשמותה בפי הנביא המבשר להם את דבר אללה בקוראן שירד אליו ממרומים. כך נרמז הרעיון המוכר ממקומות אחרים בקוראן, והוא שהופעת מוחמד מגשימה את ההבטחות האלוהיות שניתנו כבר בתורה ובשאר כתבי הקודש. הרעיון מתבטא בעיקר בפסוקים שבהם הנביא והקוראן שאתו 'מאשרים' את הספרים שנגלו לפני הקוראן (למשל סורה 2: 89, 101, ועוד). הכוונה אינה רק למקרא אלא לכלל הספרות היהודית והנוצרית הקדם-אסלאמית, המכילה בשורות משיחיות למיניהן. לפיכך, גם הבטחת האחרית של פסוק 104 יכולה, מעצם טיבה, להימנות עם שורת ההבטחות העתיקות הבאות לידי התגשמותן ברמות הנביא וקהל מאמיניו. תפיסה דומה מוכרת לנו כבר מהנצרות, אשר רואה במאמיניו של ישוע קהילה נבחרת חדשה, זרע אברהם האמתית, המחליפה את עם ישראל שחטא ונענש.³⁶ כך גם קהילת הקוראן על כל רכיביה הפוטנציאליים – ערבים, יהודים ונוצרים ההולכים בעקבות מוחמד – היא המסגרת החדשה להתגשמות ועד אלאַאח־יה. הבטחה זו תתגשם בכל מקום שבו קהילה זו תחדש את דת אללה האמתית, בארץ ערב או בארץ הקודש. כל אחד מהמקומות הללו יהיה בבחינת הארץ המובטחת.

6. הפרשנות לסורה 17: 105-109

מקורות התפסיר העוסקים בסורה 17: 104 משמרים את הקשרו הבסיסי של קטע זה, הנסב סביב ההבטחה להביא את בני ישראל מכוונסים לקרב.

6.1 קונסטנטינופול

הפירוש המובהק ביותר המשמר רעיון זה מקשר את סורה 17: 104 עם המלחמה העתידית על קונסטנטינופול.³⁷ הקישור לעיר זו נובע דווקא מהעובדה שבמאה הראשונה לאסלאם, בה הופצו המסורות הפרשניות שבידינו, ארץ ערב כבר באה תחת כנפי האסלאם, וכן גם ארץ הקודש עצמה שנכבשה מידי הביזנטים. נותרה קונסטנטינופול. עמידתה של עיר מבוצרת זו במאות הראשונות לאסלאם, עד שנפלה לבסוף באמצע המאה החמש-עשרה (1453 לסה"ג), עוררה בלב המוסלמים לא רק תסכול אלא גם פחדים מפני התקפת נגד וכיבוש מחדש של האזורים שנלקחו מהם, ולצדם מאוויים לניצחון אפוקליפטי שיכניס גם כרך זה תחת כנפי האסלאם. לכן המסורות שלפנינו מעבירות את זירת מלחמתם של בני ישראל השבים לעת וְעָד אֶלְאֶאֱחָ'רָה מארץ הקודש אל קונסטנטינופול. היא הפכה להיות הארץ המובטחת החדשה שטרם קמה למאמינים לנחלה.

וזה נוסח אחת המסורות המקשרות את מפלתה המיוחלת של קונסטנטינופול עם וְעָד אֶלְאֶאֱחָ'רָה.³⁸

... عن كعب في قوله تعالى (فإذا جاء وعد الآخرة جئنا بكم لفيقا) الآية قال سبطان من أسباط بني إسرائيل يقتتلون يوم الملحمة العظمى فينصرون الإسلام وأهله ...

... מפי כַּעֲב [אלְאֶאֱחָ'רָה] בנוגע לפסוק 'כאשר תבוא הבטחת האחרית ...', אמר: שני שבטים משבטי בני ישראל אשר יילחמו ביום המלחמה האדירה ויעזרו לאסלאם ולאנשיו...

מסורת זו מיוחסת לַכַּעֲב אֶלְאֶאֱחָ'רָה (מת 32ה/652), היהודי המומר שהביא עמו אל עמיתיו המוסלמים מבחר מסורות יהודיות. היא משמרת את המשמעות הבסיסית של וְעָד אֶלְאֶאֱחָ'רָה כתחזית להבאתם של שבטי ישראל הנידחים כלוחמים שייכנסו אל הארץ המובטחת באחרית הימים. אלא שהמסורת מרחיבה את תחום הארץ המובטחת ומכלילה בה את קונסטנטינופול. אמנם שמה אינו נזכר מפורשות, אבל הביטוי אֶלְמִלְחָמָה, או אֶלְמִלְחָמָה אֶלְעֵט'מָא ('המלחמה האדירה'), מציין במקורות

37 עיינו גם Rubin, *Between Bible and Qur'an*, p. 24.

38 נַעֲיִם אֲבָן חַמְאָר, פְּתָן, עמ' 296.

העוסקים באירועי העתיד האפוקליפטי את הקרב שיסתיים בנפילתה של עיר זו.³⁹ לפי כעב אלאחבאר, גם קבוצה מבני ישראל תיקח חלק במערכה.⁴⁰ במסורת שלפנינו, כעב מתאר את בני ישראל שיגיעו ל'מלחמה האדירה' כ'שני שבטים', ואלה מופיעים גם בפרשנות על פסוק קוראני אחר מתקופת מכה, סורה 7: 159. מתוארת בו 'אומה', כלומר שבט, בבני עמו של משה 'המדריכים על פי האמת',⁴¹ ואחת המסורות (מפי צִפְנָאן אבן עֶמְרו (מת 718/ה100) גורסת שמדובר בשני שבטים מבני ישראל 'שיסייעו למוסלמים במלחמה האדירה'.⁴² כמה פרשנים, במיוחד מקאתל אבן סלימאן (מת 150/ה767), מזהים את האומה הצדיקה עם בני ישראל היושבים מעבר לנהר של חול (=הסמבטיון) ואשר מוצגים כמאמיניו המסורים של הנביא מוחמד. היושבים מעבר לנהר החול – הלא הם עשרת השבטים במסורת היהודית – מופיעים גם בפרשנותו של מקאתל לפסוק וְעַד אֲלֵאחָדָה, אבל מקוצר היריעה לא נרחיב כאן בעניין זה.⁴³ נסתפק באבחנה שבפירושים שהזכרנו חוזר ומבצבץ הרעיון על שיבתם הצפויה של שבטי ישראל האבודים כלוחמים תחת דגל האסלאם.

7. תחיית המתים

לעומת המסורות המקשרות את הבאת בני ישראל לעת וְעַד אֲלֵאחָדָה עם המלחמה על קונסטנטינופול, מסורות אחרות מחזירות את תחום הבאתם אל גבולותיה המסורתיים של ארץ הקודש. אבל שיבתם הפעם אינה לצורך מלחמה בארץ זו כי אם כהכנה לתחיית המתים. תחילה, הנה הפירוש המצוי בקובץ פרשני המיוחס לחבר הנביא אבן עבאס, הידוע כאבי פרשנות הקוראן:⁴⁴

- 39 למשל, אבן כת'יר, אלנהאיה פי אלפתן, עמ' 42.
- 40 עם זאת, יש לציין כי במסורות נוספות שאינן קשורות לפרשנות הקוראן, המשתתפים במסע האסלאמי לכיבוש קונסטנטינופול אינם 'בני ישראל' כי אם 'בני יצחק' (Rubin, *Between Bible and Qur'ān*, pp. 30–31). חילוף זה, המצוי בקובץ הצחיח של מסלם (מִסְלָם, צָחִיח, כתאב אלפתן ואשראט אלסאעה [52]), מוציא מהתמונה את בני ישראל ומכניס אליה את בני יצחק, כלומר ביוזנטים צאצאי עשיו בן יצחק העתידים להאמין במוחמד באחרית הימים. זהו ההסבר הניתן באבן כת'יר, אלנהאיה פי אלפתן, עמ' 46.
- 41 وَمِنْ قَوْمِ مُوسَى أُمَّةٍ يَهُودٌ بِالْحَقِّ وَبِهِ يَعْتَبُونَ.
- 42 אבן אבי האתם, תפסיר, ה, עמ' 1588 (מס' 8373): ... سمعت صفوان بن عمرو قال: هم الذين قال الله تعالى: ومن قوم موسى أمة يهودون بالحق. يعني سبطين من أسباط بني إسرائيل يوم الملحمة العظمى ينصرون للإسلام وأهله.
- 43 עיינו Rubin, *Between Bible and Qur'ān*, pp. 27–29.
- 44 פירוֹזֵאבְאֵדִי, תְנִוּיר אֶלְמַקְבָּאס, עמ' 309.

فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ الْآخِرَةِ: البعث بعد الموت, ويقال نزول عيسى بن مريم.

כאשר תגיע הבטחת האחרית: התחייה לאחר המוות. ויש האומרים: ירדת ישוע בן מרים.

שתי אפשרויות פרשניות מוצעות כאן. הראשונה, 'התחייה לאחר המוות', מקרבת מאוד את נְעַד אֱלֹאֲהֵי'רָה לסצנת תחיית המתים ויום הדין. באותה רוח מפרש גם אלטברי (מת 310ה/923):⁴⁵

حشرناكم من قبوركم إلى موقف القيامة.

נקבץ אתכם מתוך הקברים אל מעמד תחיית המתים.

בפירושים אלה המונח אֱלֹאֲהֵי'רָה נתפס כמשמעות העולם הבא, אבל יש לזכור שתחיית המתים, לפי מסורת האסלאם (כמו גם המסורת היהודית בעניין 'גלגול מחילות') תתרחש בארץ הקודש. ארץ זו מכונה בערבית אֶרֶץ אֱלִמְחֶשֶׁר ואלִמְחֶשֶׁר, 'ארץ הכינוס והקימה (של המתים)'.⁴⁶ מכאן שהפירוש המקשר את הבאתם העתידית של בני ישראל עם תחיית המתים משמר לפחות שמץ מן הרעיון שהבאתם נועדה להעבירם אל ארץ הקודש, או אלשאם (סוריה וארץ ישראל), כפי שהיא נקראת במקורות. כך עולה מפורשות באחד הפירושים המוצעים בתפסיר של אלמאונרדי (מת 450ה/1058) לכיטוי נְעַד אֱלֹאֲהֵי'רָה:⁴⁷

وعد الكرّة الآخرة في تحويلهم إلى أرض الشام.

הבטחה לשיבה האחרונה, שבה יעבירו אותם אל ארץ אלשאם.

מלבד זאת, מסורת נוספת שאינה קשורה ישירות לפסוק נְעַד אֱלֹאֲהֵי'רָה, משתמשת במילה לְפִי לְצוֹרֵךְ תיאור כינוסן של קבוצות הקמים לתחייה לרגלי מלאך שיתייבב על הסלע, כלומר אבן השתייה, ובידו השופר.⁴⁸ כללו של דבר, המסורות שלפנינו מאוחדות בדעה כי הבאת בני ישראל היא העברתם אל ארץ הקודש, אבל לצורך תחיית המתים, לא לצורך מלחמה.

45 טְבָרִי, תְּפִסִיר, סורה 17: 104 (טו, עמ' 117).

46 לְמִשְׁלֵי, אֲבָן מֵאֵי'ה, סֶנֶן, א, עמ' 451 (5: 196).

47 מאורדי, נְפֶת, ג, עמ' 278.

48 ואסטי, פְּצִיאֵאל, עמ' (88מס' 142): ... يُحْشِرُ النَّاسَ فَوْجًا لَفِيْفًا لَيْسَ يَخْتَلِطُ الْمُؤْمِنُ بِالْكَافِرِ وَالْكَافِرُ بِالْمُؤْمِنِ وَيَنْزِلُ مَلَكٌ الصُّورِ فَيَقُومُ عَلَى صَخْرَةِ بَيْتِ الْمَقْدِسِ ... '... האנשים ייאספו מכונסים קבוצות קבוצות, המאמין לא יחבור לכופר, ולא הכופר למאמין. אז ירד מלאך השופר ויעמוד על סלע בֵּית אֱלִמְחֶשֶׁר...'

אשר לאפשרות הפרשנית השנייה המוצעת בפירוש המיוחס לאבן עבאס – ירידת ישוע מן השמים – זו נזכרת גם אצל פרשנים נוספים.⁴⁹ ירידת ישוע בתיסת האסלאם היא שיבתו לצורך הריגת משיח השקר (הדג'אל) בתחומיה של ארץ הקודש.⁵⁰ לכן גם פירוש זה מקרב מאוד את פסוק הבטחת האחרית למישור המשיחי מלחמתי, והוא מקביל לעדות ספר זרובבל על המשיח בן דוד שיכניע את ארמילוס. אלא שבמקום המשיח בן דוד (היהודי) הפירוש מציב את ישוע (הנוצרי) בתפקיד הורג הדג'אל.

8. המהדי

יש להוסיף ולציין כי מחוץ להקשר הפרשני של וְעַד אֲלֵאחֶיךָ, רעיון שיבת בני ישראל לצורך תפקיד משיחי השתמר גם במסורות העוסקות במהדי, המשיח האסלאמי. אחת המסורות נמסרת בשמו של קתאד'ה (מת 117ה/735), והיא מתארת את המהדי כ'איש בן ארבעים שנה העתיד להופיע בדמותו של איש מבני ישראל'.⁵¹ זאת ועוד, במסורת אחרת של קתאד'ה, הופעת המהדי נתפסת כאילו כבר התרחשה בדמותו של הח'ליפה עֶמֶר אבן אלֶח'טאב (מת 24ה/644), שבימיו השתלטו המוסלמים לראשונה על ירושלים.⁵²

... عن قتادة قال كان يقال المهدي ابن اربعين سنة يعمل بأعمال بني إسرائيل فإن لم يكن عمر فلا أدري من هو.

מפי קתאד'ה, אמר: נהוג היה לומר כי המהדי יהיה בן ארבעים שנה ויפעל את פעולת בני ישראל. אם עמר לא היה הוא, איני יודע מי הוא.

'פעולת' בני ישראל הן המלחמות שהוטל עליהם לבצע בארץ הקודש כנגד הכופרים, ועמר נתפס כאן כמשיח שכבר הביא אותן לידי הצלחתן הסופית.

9. סיכום והקשר כללי

בדין דלעיל עמדנו על מעמדה של הארץ המובטחת כזירת גאולה שתתרחש באחרית הימים תחת דגל האסלאם. מעמדה זה נגלה בקוראן במיוחד בפסוקים העוסקים בבני ישראל. תשומת לב מיוחדת הענקנו לפסוק וְעַד אֲלֵאחֶיךָ ולפרשנותו האסלאמית. ראינו שהפסוק עצמו עומד בזיקה לטקסטים יהודיים משיחיים, שבאמצעותם ניתן לנו

49 ת'עלבי, אלכשף ואלביאן, ו, עמ' 140; מאורדי, נַפְת, ג, עמ' 278; קרטבי, אחכאם אלקראן, י, עמ' 338.

50 למשל 'Dajjal', Cook.

51 נַעִים אבן חַמַּאד, פְּתָן, עמ' 225: ... يخرج المهدي وهو ابن اربعين سنة كأنه رجل من بني إسرائيل.

52 אלדאני, פְּתָן, עמ' 1074 (מס' 588).

להבין שהוא מרמז לגאולתן העתידית של קבוצות אבודות מבני ישראל (דור המדבר; עשרת השבטים) שיגיעו באחרית הימים ממקום מושבן הנידח (ממצרים; מעבר לנהר החול). פסוק זה נועד לאותת לשומעיו של הקוראן, אם ערבים הם, יהודים או נוצרים, ששיבת גאולי ישראל הנידחים היא 'הבטחת האחרית' העומדת להתגשם בהם עצמם תחת דגל מוחמד. הם ילכו אחרי השליח אל הארץ המובטחת, יהיו גבולותיה אשר יהיו. הם גם הזוכים להגשים בעצם מעשיהם לא רק את הבטחת האחרית אלא את כלל הבטחות הגאולה הגנוזות בכתבי הקודש של הנביאים לדורותיהם. המסורת הפרשנית החוץ-קוראנית מקשרת מפורשות את וְעַד אֶלְאֲחֻרָה לשיבתה של קבוצה מבני ישראל אל ארץ הקודש ומעבר לה, וזאת לצורך נטילת חלק במלחמת האסלאם בכופרים, או לחלופין, לשם תחיית המתים. פירושים אלה משמרים את המשמעות הבסיסית של וְעַד אֶלְאֲחֻרָה כתחזית לחידוש הגאולה המובטחת לישראל בארץ המובטחת, הפעם תחת דגל מוחמד, הממלא את תפקיד משה החדש.

ביטוי מובהק לתפקידו של מוחמד כמשה החדש, האמור להוביל את מאמיניו אל הארץ המובטחת, מצוי בחזון הפותח את סורה 17, היא הסורה המכילה את פסוק וְעַד אֶלְאֲחֻרָה. חזון זה (סורה 17: 1) מתאר את מסעו הלילי של מוחמד עצמו אל ארץ הקודש. כבר דנתי בפסוק הזה במקום אחר,⁵³ אבל כאן המקום לציין שמסעו הלילי של מוחמד עומד בזיקה למסעם הלילי של בני ישראל הנחלצים מיד פרעה. זאת משום שהפועל הערבי אָסְרָא, 'הסיע בלילה', מתאר לא רק את מסעו של מוחמד אלא גם את יציאתם של בני ישראל ממצרים (סורה 20: 26; 52: 44). מכאן שמסעו הלילי של הנביא מוציא אל הפועל את הגרסה האסלאמית של המשימה העתיקה להגיע אל ארץ הקודש המובטחת.

9.1 מכה כארץ המובטחת

לסיום עלינו לציין כי מרבית העדויות שראינו על ארץ הקודש ומעמדה כארץ המובטחת נמצאות בסורות המכאיות של הקוראן. בסורות המַדְנִיּוֹת, כלומר אלה שנגלו לנביא לאחר שכבר עזב את מכה ועשה את ההג'רה שלו למדינה (622 לסה"נ), פוחתת מאוד ההתעסקות בארץ הקודש, ובמקביל הולכת וגוברת תשומת הלב המוענקת לעיר מֶכָה והכעבה המסתמנות עתה כארץ המובטחת הבלעדית. תהליך זה כרוך בעובדה שאויביו העיקריים של מוחמד בארץ ערב היו בני קְרִישׁ הכופרים שישבו במכה, ואשר מאז ההג'רה של מוחמד למדינה מנעו ממנו גישה למקומות הקדושים בעירם ולא אפשרו לו לעלות לרגל אל הכעבה. ואכן בשורה של פסוקים

מתקופת מדינה הקוראן מגנה את קריש על חסימת הדרך למכה ולמסגד הקדוש, זה המקיף את הכעבה. למשל סורה 8: 34⁵⁴

وَمَا لَهُمْ آلَا يُعَذِّبُهُمُ اللَّهُ وَهُمْ يَصُدُّونَ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَمَا كَانُوا أَوْلِيَاءَهُ إِنْ أَوْلِيَاؤُهُ إِلَّا
الْمُتَّقُونَ وَلَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ.

ואולם מה עומד לזכותם ומונע בעד אללה מלהעניש אותם, בעודם מונעים אנשים מלבוא אל המסגד הקדוש? אין הם ראויים להיות מגיניו. רק היראים יהיו מגיניו, אבל מרביתם אינם יודעים.

לא רק שהקוראן מציג את מכה כיעד שהנביא נכסף להגיע אליו בכל מאורו, אלא שהנביא עצמו זכה להבטחה אלוהית בחזון הבא, סורה 48: 27:

لَقَدْ صَدَّقَ اللَّهُ رَسُولَهُ الْرُّعْيَا بِالْحَقِّ لَنَدْخُلَنَّ الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ إِنْ شَاءَ اللَّهُ آمِنِينَ مُحَلِّقِينَ رُءُوسَكُمْ
وَمُقَصِّرِينَ لَا تَخَافُونَ فَعَلِمَ مَا لَمْ تَعْلَمُوا....

אללה הראה לשליחו דבר אמת בחלום: אם ירצה אללה, תיכנסו אל המסגד הקדוש בכטחה, שער ראשיכם מגולח או גזוז, וללא מורא. הוא ידע את אשר לא ידעתם... בחזון הזה מוחמד ומאמיניו אמורים להיכנס אל המסגד הקדוש כעולי רגל לכל דבר, שער ראשיכם מגולח או גזוז.

הפיכת מכה ליעד נכסף, ארץ מובטחת שהאל עתיד להביא את שליחו אליה, היא הגורם העיקרי להעברת תשומת הלב מארץ הקודש לערב עצמה. אמנם כבר בסורות המכאיות הקוראן מעלה על נס את קדושתה של הכעבה כמקדשו של אברהם וזרעו (סורה 14: 35-40), ומגמה זו הולכת וגוברת בסורות המדניות שבהן הכעבה היא לא רק משכנו של אברהם וזרעו (סורה 2: 126-129) אלא גם המקדש העתיק ביותר עלי אדמות (סורה 3: 96-97). יתר על כן, המסגד הקדוש במכה מוכרז בסופו של דבר ככיוון התפילה (קבלה) הבלעדי של המאמינים, ובכך הוא מבטל את כיוון התפילה היהודי והנוצרי (סורה 2: 142-145).

לאחר מות הנביא ועם הגעת ראשוני המוסלמים אל ארץ הקודש, התחדשה ההתמודדות בין ירושלים ומכה, אבל זה דיון נפרד ואין כאן מקום להאריך.

ביבליוגרפיה

המקורות התלמודיים והמדרשיים המצוטטים בהערות הם על פי המהדורה המקוננת הזמינה בפרויקט השו"ת: <http://www.responsa.co.il/home.he.aspx> (נצפה לאחרונה ב-7 ביולי 2016). שאר המקורות מפורטים להלן.

עברית-ערבית

אבן אבי תתאם, עבד אלרחמאן אבן מחמד. תפסיר אלקראן אלעט'ים. מהד' אסעד מחמד אלטיב, ריאץ' 1997.

אבן אלג'ווי, עבד אלרחמאן. זאר אלמסיר פי עלם אלתפסיר. 9 כר', בירות 1984.
אבן השאם, עבד אלמלכ. אלסירה אלנבויה. מהד' מצטפא אלסקא ואחרים, 4 כר', בירות 1971.
אבן פת'יר, אסמאעיל בן עמר. אלנהאיה פי אלפתן ואלמלאחם. מהד' אחמד עבד אלשאפי, בירות 1988.

אבן מאג'ה, מחמד אבן יזיד. אלסנן. מהד' מחמד עבד אלבאקי, קהיר 1952.
אבן עטיה, אבו מחמד עבד אלחק. אלמחרר אלנג'יו פי תפסיר אלפתאב אלעזיו. 16 כר', רבאט 1975-1991.

גרוסמן, אברהם. 'מקומה של ירושלים בספרות האפוקליפטית היהודית'. ספר ירושלים: התקופה המסלמית הקדומה, 638-1099. ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 1987, עמ' 236-248.

דאני, אבו עמרו עת'מאן אבן סעיד. אלסנן אלוארדה פי אלפתן. מהד' אלמבארכפורי, 6 כר', ריאד 1995.

נאחדי, עלי אבן אחמד. אלנסיט פי תפסיר אלקראן אלמג'יד. מהד' עאדל אחמד עבד אלמוג'יד ואחרים. 4 כר', בירות 1994.

ואסטי, מחמד אבן אחמד. פצ'א'אל אלבית אלמקנ'ס. מהד' יצחק חסון, ירושלים 1979.
נאקרי, מחמד אבן עמר. כתאב אלמע'אזי. מהד' מארדסן ג'ונס, 3 כר', לונדון 1966.

פתוח אלשאם. קהיר, 1949, הדפסה חוזרת, בירות ל"ת.
ורטהימר, שלמה אהרן-ורטהימר, אברהם יוסף (מהדירים). כתי מדרשות: ירושלים 1955.
טברי, מחמד בן ג'ריר. ג'אמע אלביאן פי תפסיר אלקראן. בירות 1972 (הדפסה חוזרת של מהד' בולאק).

יעלינעק, אהרן. בית המדרש. ירושלים 1938.
יסיף, עלי. ספר הזכרונות הוא דברי הימים לירחמאל. תל אביב תשס"א.

מאורדי, עלי בן מחמד. אלנכת ואלעיון פי תפסיר אלקראן. מהד' עבד אלמקצוד עבד אלרחים, 6 כר', בירות 1992.

נעים אבן חמאד, כתאב אלפתן. מהד' סהיל ד'כאר, בירות 1993.
ספר עליית משה. בתוך: אברהם כהנא, הספרים החיצונים לתורה, לנביאים, לכתובים ושאר ספרים חיצוניים, א, ירושלים תש"ל.

פירוזאבאדי, מחמד אבן יעקוב. תנויר אלמקבאס מן תפסיר אבן עבאס. בירות 2006.
קרטבי, מחמד בן אחמד. אלג'אמע לאחפאם אלקראן. 20 כר', קהיר 1967.

ראזי, פַּחְד' אַלְדִּין. אַלְתַּפְסִיר אַלְכַּבִּיר. 32 כר', קהיר ל"ת.
 שוארצבום, חיים. ממקור ישראל וישמעאל: יהדות ואיסלאם באספקלרית הפולקלור. תל
 אביב, 1975.
 ת'עֶלְבִי, אָבו אַסְחָאק אַחְמַד בֶּן מַחְמַד. אַלְכַּשְׁף וַאֲלַפְיָאן עַן תַּפְסִיר אַאִי אַלְקַרְאָאן. מַהַד' אָבו
 מַחְמַד בֶּן עַאשׂוּר, נְט'יִר אַלְסַאעַדִי. 10 כר', בירות, 2002.

לועזית

- Ambros, Arne A. *A Concise Dictionary of Koranic Arabic*. Wiesbaden, 2004.
- Busse, Heribert. 'The Destruction of the Temple and its Reconstruction in the Light of Muslim Exegesis of Sūra 17:2–8', *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 20 (1996), pp. 1–17.
- Cook, David B. 'Dajjāl', *Encyclopaedia of Islam*, THREE, Consulted online on 30 June 2016.
- Gil, Moshe. 'The Apocalypse of Zerubbabel in Judaeo-Arabic,' *Revue des études juives* 165 (2006), pp. 1–98.
- Himmelfarb, Martha. 'Sefer Zerubbabel (introduction and translation)', in David Stern, Mark Jay Mirsky, eds., *Rabbinic Fantasies*. New Haven, 1990, pp. 67–90.
- Kaegi, Walter E. *Heraclius, Emperor of Byzantium*. Cambridge, 2003.
- Paret, Rudi. *Der Koran: Kommentar und Konkordanz*. Stuttgart: Verlag W. Kohlhammer, 1971.
- Reeves, John C (ed.). *Trajectories in Near Eastern Apocalyptic: A Postrabbinic Jewish Apocalypse Reader*. Brill: Leiden, 2006.
- Rubin, Uri. *Between Bible and Qur'an: the Children of Israel and the Islamic Self-Image*. The Darwin Press, Princeton, New Jersey, 1999.
- , 'Muhammad's Night Journey (isra') to al-Masjid al-Aqsa: Aspects of the Earliest Origins of the Islamic Sanctity of Jerusalem', *al-Qantara* 29 (2008), pp. 147–165. [Reprinted in: Uri Rubin, *Muhammad the Prophet and Arabia*, Variorum Collected Studies Series. Ashgate, 2011, no. VII.]
- Stemberger, Günter. 'Jerusalem in the Early Seventh Century: Hopes and Aspirations of Christians and Jews', in Lee I. Levine (ed.). *Jerusalem: Its Sanctity and Centrality to Judaism, Christianity, and Islam*. New York, 1999, pp. 260–272.